

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ПРАВОСУДДЯ

Проаналізовано основні принципи цивільного процесуального права (судочинства та правосуддя), їх вплив та значення у здійсненні правосуддя та судочинства.

Ключові слова: Цивільний процесуальний кодекс, Господарський кодекс, Конституційний Суд, Цивільний кодекс, Кодекс цивільного судочинства, Суд Європейського Союзу, Європейський Союз.

На сучасному етапі розвитку суспільства постала необхідність перегляду та вдосконалення значної кількості існуючих уявлень про правові та наукові категорії. Це тим більш актуально, що розбудова в Україні демократичної, соціальної та правової держави потребує проведення конструктивного аналізу досягнень і прорахунків загальнотеоретичної юридичної науки та її подальшого розвитку на зовсім іншій, більш досконалішій методологічній основі.

Зрозуміло, що діяльність науковців-правників з удосконалення юридичної науки та запровадження досягнень у цій сфері повинна починатись з аналізу основоположних джерел, керівних ідей усього права, тобто з принципів права України взагалі й окремих його галузей зокрема. З цього загального правила не є винятком і цивільне процесуальне право.

Принципи цивільного процесуального права формуються, що цілком зрозуміло, не ізольовано, а під впливом загальних принципів усієї правової системи держави. Проблема принципів цивільного процесуального права й досі носить суперечливий характер. Дискусія навколо даної основоположної правової категорії триває вже декілька десятиліть. Ці та інші проблеми й обумовили тематику статті.

Ураховуючи актуальність проблеми, не є дивним, що питання принципів цивільного процесуального права і на сьогодні викликає незмінний інтерес вчених-практиків, які займались чи займаються їх дослідженням. Значний

внесок у дослідження принципів права, в тому числі й цивільного процесуального, зробили українські вчені України С. С. Алексєєв, В. С. Андрушко, В. Ф. Воронов, О. Ф. Гранін, В. М. Горшенєв, А. С. Довгерт, Н. Б. Зейдер, І. М. Ільїнська, В. В. Комаров, А. М. Колодій, Т. М. Нешатаєва, П. М. Рабінович, М. Й. Штефан, Н. О. Чечина, а також російські науковці В. Б. Авер'янов, С. Н. Абрамова, Г. Є. Абова, В. С. Букіна, О. В. Гетманцев, М. В. Гурвіч, В. О. Котюк, К. С. Юдельсон та ін.

Усі вони досліджували такі важливі питання, як сутність та поняття принципів права, виявлення їх змісту, співвідношення з іншими правовими категоріями, їх класифікація та інші проблеми, що однак не завершилося формуванням однозначних концептуальних поглядів на це правове явище. Тому виникає нагальна потреба у розробці нових концептуальних підходів до таких важливих питань, як основні ознаки, поняття і зокрема принципи цивільного процесуального права судочинства і правосуддя, їх класифікації та формування системи.

Автор ставить за мету розглянути підходи та найважливіші точки зору вчених щодо принципів судочинства та правосуддя, цивільного процесуального права, їх класифікації та системи в загальній системі права України, а також на основі їх узагальнення та аналізу викласти власне бачення даної проблеми, співвідношення принципів судочинства та правосуддя.

Незважаючи на пильну увагу з боку вчених до таких категорій, як принципи права (принципи міжнародного права, окремих галузей права, в тому числі й цивільного процесуального), в науці існують різні їх трактування.

Наприклад, в енциклопедичних виданнях термін «принцип» (латин. – *principium*) визначається як «те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо» [3, с. 452].

Принципи права визначаються як основні, загальні (керівні) ідеї, положення, що є основою права, визначають сутність, зміст, призначення і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Правові принципи є тією основою, що характеризує процес зародження, формування,

функціонування та розвитку (вдосконалення) права та є вагомими положеннями, на які право повинно спиратись в усіх його проявах (правотворче, правозастосовне, правоохоронне) [9, с. 252].

У міжнародному праві проблема принципів права і кожної його галузі, в тому числі й цивільної процесуальної, обумовлюється тим, що принципи відбивають основу, її суть, характер і риси. У міжнародному праві загально визнаною є дія принципу верховенства права, який закріплений у низці міжнародних нормативно-правових актів як загального (Загальна декларація прав людини), так і регіонального рівнів (Статут Ради Європи, європейська Конвенція про захист прав людини, Африканська хартія прав людини та народів). Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні також закріплений, визнається і діє принцип верховенства права. Основний Закон України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй [8, с. 135].

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 55 Конституції України регламентує, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Здійснення правосуддя виключно судами є одним із основоположних принципів цивільного судочинства.

Принципи є найбільш узагальненою категорією права України й окремих його галузей нарівні з такими, як предмет і метод, правовідносини тощо. Тому інтенсивні дослідження принципів права, в тому числі й цивільного процесуального знаходяться в центрі уваги вчених. Дослідження цієї проблеми ускладнюється і тим, що в процесуальній літературі та судовій практиці питання про поняття і зміст принципів вирішується по-різному. Одні автори під принципами права розуміють загальні керівні положення, на думку інших принципи цивільного процесуального права – керівні основи цивільного процесу [14, с. 30].

Так, С. С. Алексєєв під принципами права має на увазі виражені в праві вихідні нормативно-правової засади, що характеризують його зміст, основи, закріплені в ньому основи суспільного життя [1, с. 98, 99]. О. С. Комаров розглядає принципи права як основні ідеї, організаційні характерні ознаки правотворчості [6, с. 237]. Г. А. Свердлик під правовими принципами розуміє керівні положення, його основні засади, які відбивають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, що обумовлюють сутність усієї системи, галузі чи інституту права і мають в силу їх правового закріплення загальнообов'язкове значення [11, с. 17]. Аналогічної думки дотримується і Є. А. Суханов [13, с. 24]. Правові принципи, зазначає В. М. Семенов, це такі його якісні особливості, що складають ідейно-політичні основи, виражають його класову спрямованість, конкретний соціальний тип, специфічні властивості права. Саме за принципами право однієї суспільно-економічної формації відрізняється від права іншої формації [12, с. 30].

Значний внесок у дослідження даної проблеми зробила й українська юридична наука. На думку О. А. Пушкіна, принципи права – основоположні ідеї (основи, положення), у відповідності з якими здійснюється регулювання суспільних відносин [11, с. 10]. У спеціальній монографічній праці «Принципи права України» А. М. Колодій робить висновок, що «...принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відзначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [4, с. 98-99]. В юридичній літературі висловлено й інші точки зору на визначення принципів права.

Проте, незважаючи на існування великої кількості різноманітних, інколи навіть протилежних поглядів щодо сутності, поняття системи, структури класифікації характеристики принципів права, більшість правників дотримуються позиції, що принципи права – це керівні положення права, його основні засади, основоположні ідеї, які виражають об'єктивні закономірності,

тенденції та потреби суспільства, що визначають сутність всієї системи, галузі чи інституту права, які мають в силу їх правового закріплення загальнообов'язкове значення. На нашу думку, найбільш повне й аргументоване визначення поняття принципів цивільного процесуального права наведено в підручнику «Курс цивільного процесуального права» за редакцією професора В. В. Комарова [8]. Принципи цивільного процесуального права, вказується в ньому, – це виражені в нормах цивільного процесуального права незаперечні за своєю природою вимоги до суду та учасників цивільного процесу, які конкретизують його зміст та визначають порядок здійснення правосуддя в цивільних справах.

Свою конкретизацію і спеціалізацію загально-правові принципи знаходять у галузях права, кожна з яких залежно від свого предмета й метода характеризується власним набором принципів юридичного опосередкування даної сфери суспільних відносин. Система права України за внутрішньої єдності водночас залежно від предмета та методу, які, безсумнівно, вносять специфіку і до системи принципів, надаючи їм галузеву спрямованість і окрасу, поділяється на галузі. Слід погодитись з В. М. Семеновим, який зазначає, що галузеві принципи конкретизують відносно галузі права загально-правові принципи [12, с. 5–7]. При цьому необхідно враховувати, що особливістю принципів права є те, що вони не розрізненні, а перебувають у чіткій системі та субординації, відбивають не тільки властивості правової системи в цілому, а й визначають, з урахуванням предмета та методу певної галузі, місце кожного з принципів у житті суспільства. Особливо це виявляється в принципах судочинства та правосуддя.

Загально-правові принципи та принципи міжнародного права, що мають загальний характер, більш конкретно втілюються в принципах кожної галузі (див. [9]). Основні принципи права отримують також специфічну модифікацію у галузях права і сферах правоутворення, правореалізації та правоохорони.

Отже, враховуючи характер принципів за їх сферою впливу на певну групу (групи) суспільних відносин, вони поділяються на загально-правові,

оскільки поширюються на право взагалі та галузеві відносини, врегульовані правом певної його галузі, наприклад, цивільного процесу. Подібної точки зору дотримується також О. В. Шутенко та ін. [17; 12, с. 22; 13, с. 9].

На думку С. С. Алексєєва, принципи галузі права (галузеві) слід розмежовувати й залежно від певних її інститутів, на які вони впливають, галузеві принципи можна поділяти і на принципи правових інститутів [1].

Проте В. А. Кройтор дотримується протилежної думки, згідно з якою група принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не може, оскільки порушується єдність системи принципів цивільного процесуального права [7, с. 18]. У свою чергу В. А. Андрушко зазначає: «Принципи цивільного процесуального права поширюють свою дію на всю галузь права, складовими якої саме і є процесуальні інститути та норми» [2, с. 25]. Російський процесуаліст Н. О. Чечина стверджує: «...єдина система принципів процесуального права в цілому виключає можливість існування відокремлених принципів для окремих стадій процесуальної діяльності або окремо взятого інституту. Той чи інший принцип повинен мати визначальне значення і знаходити найбільший прояв в одній із стадій діяльності або в окремих інститутах, але загальне його значення визначається взаємодією з іншими принципами, впливом їх на діяльність суду в цілому» [15, с. 80].

Важливо підкреслити, що до загальноправових принципів права слід віднести, в першу чергу, ті положення-принципи, які прямо сформульовані у вказаних раніше європейських Декларації, Конвенції, Статуті та Конституції України. Застосування цивільного процесуального законодавства має здійснюватися у межах Конституції як фундаментального нормативного акта в правовій системі, а теоретичні моделі та наукові концепції, які виконують інтерпретаційну функцію, повинні мати конституційне обґрунтування. При цьому принципове значення має науковий аналіз конституційних підстав правосуддя і судочинства.

Як справедливо вказує В. В. Комаров, конституційні принципи цивільного правосуддя і судочинства – це певні доктринальні положення, які

мають інтерпретаційне значення наукових парадигм, і які визначають, з одного боку, сферу конституційно-правового регулювання судової влади і правосуддя, а з іншого є передумовами, конституційними складовими режиму цивільного судочинства [6, с. 193].

У законодавстві та юридичній літературі правосуддя і судочинство нерідко ототожнюються, досить часто вживаються як синоніми, проте це не можна визнати обґрунтованим. Вірно, на нашу думку, на помилковість такого твердження вказує В. В. Комаров: «Судова юрисдикція, особливе повноваження органів судової влади, тому в цивільному судочинстві не всі і не всякі процесуальні дії судді (суду) є діями по здійсненню правосуддя» [5, с. 193].

Наприклад, навряд чи можна віднести до правосуддя дії судді, який запропонував позивачу виправити помилку, допущену ним при сплаті судового збору чи усунути помилки в позовній заяві, які не впливають на вирішення справи по суті, фіксування судового процесу тощо – це, безумовно, відноситься до судочинства.

Правосуддя повинно розглядатися як здійснення права і свобод суб'єктів права через низку судових процедур, які притаманні саме судочинству.

Функцію здійснення правосуддя держава покладає виключно на суди. Вони є органами судової влади, яка, згідно зі ст. 6 Конституції України, діє незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Інші органи державної влади та посадові особи, не дивлячись на те, що мають право впливу на суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів відносин, позбавлені права перебирати на себе функцію і повноваження, які є компетенцією органів правосуддя. Виключно суди виконують примусові повноваження державної влади, які знайшли закріплення в Конституції, ЦПК та в іншому цивільному процесуальному законодавстві. Призначенням судів є також здійснення захисту гарантованих Конституцією кожного прав і свобод (ст. 55). Роль суду в цьому значно підвищено новим положенням про те, що компетенцію суду поширено на всі правовідносини, що виникають у державі. Відповідно до цього основний

загальноправовий принцип знайшов своє закріплення в ст. 124 Конституції, яка регламентує: «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами». Водночас зазначається, що «судочинство здійснюється Конституційним судом України та судами загальної юрисдикції». Отже, застосування термінів «правосуддя» і «судочинство» в різному їх значенні в одній і тій же статті дає підстави для висновку, що правосуддя і судочинство є відмінними як щодо термінології їх вживання, так і за своїм змістом та значенням. Діяльність зі здійснення судочинства, окрім судді, виконують й інші працівники суду та учасники цивільного процесу, зокрема секретар судового засідання, судовий розпорядник та ін., наприклад, підготовка судових викликів і повідомлень, перевірка наявності та з'ясування причин відсутності осіб, яких було викликано до суду, забезпечення фіксування судового засідання технічними засобами, оформлення матеріалів та іншої судової документації (статті 48, 49 ЦПК України). Не викликає сумніву, що від якості та своєчасності дій секретаря, розпорядника, експерта та інших учасників судового процесу залежить належне здійснення судового процесу і, врешті-решт, здійснення суддею правосуддя, прийняття ним обґрунтованого і законного рішення.

Принципи (основні засади) судочинства викладено в ст. 129 Конституції України, ЦПК, КАСУ та Законі України «Про судоустрій і статус суддів».

Сформульована в ч. 1 ст. 129 конституційна норма про те, що судді при здійсненні правосуддя незалежні й підкоряються лише закону, має важливе значення як загальний принцип судочинства і правосуддя. Зміст вказаної норми свідчить про те, що і принципи судочинства, і принципи правосуддя спрямовані на досягнення єдиної цілі і мети – захист прав і свобод людини і громадянина. Виражені в них вимоги до суду та учасників цивільного процесу, концептуалізують їх зміст і основну спрямованість та визначальний порядок здійснення правосуддя в цивільних справах.

Принципи судочинства і правосуддя є взаємообумовленими, взаємопов'язаними й характеризуються відсутністю в них протистояння.

Наприклад, як для судочинства, так і для здійснення правосуддя

необхідне дотримання принципу законності. Без забезпечення рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін щодо свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, рішення чи постанова суду як акт правосуддя не можуть бути законними й обґрунтованими. Це дає підстави дійти висновку, що принципи судочинства та правосуддя є комплексними, взаємообумовлюючими та взаємозалежними. Це такі основоположні ідеї, доктринальні положення, наукові парадигми, які є віссю діяльності суду щодо здійснення судочинства і правосуддя.

З цього приводу В. В. Комаров цілком слушно зауважує, що судова юрисдикція – це особливе повноваження органів судової влади, тому в цивільному судочинстві не всі і не всякі процесуальні дії судді (суду) є діями по здійсненню правосуддя. Правосуддя в цивільних справах стосовно цивільного процесу має субстанціальний характер, і в категоріальному аспекті вони співвідносяться як сутність і явище. Отже, судочинство (цивільний процес) є забезпечувальним відносно правосуддя. Без судочинства здійснення правосуддя неможливе. З урахуванням вище сказаного, судочинство – це правовий цивільно-процесуальний механізм правосуддя.

Усе це дозволяє дійти висновку, що дослідження принципів цивільного процесуального права є необхідним процесом і потребує постійної уваги. Водночас дана діяльність має бути концептуально, змістовно та термінологічно узгоджена із загальними правовими ідеями, висновками та правовими прогнозами, а також мораллю.

Список літератури:

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. I. – 510 с.
2. *Андрушко А. В.* Принцип диспозитивності цивільного процесуального права в Україні : монографія / А. В. Андрушко. – Х., 2006. – 180 с.
3. *Енциклопедичний словник / за заг ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубінського.* – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 606 с.
4. *Колодій А. М.* Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
5. *Комаров В. В.* Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України /

В. В. Комаров // 36. тез доп. та наук. повід. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (29-30 червня 2006 р.). – Х., 2006. – С. 191–196.

6. Комаров С. А. Общая теория права / С. А. Комаров. – М. : Юрид. лит., 1999. – 535 с.

7. Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права / В. А. Кройтор // Вісник ХНУВС. – Х., 2008. – С. 15–22.

8. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1351 с.

9. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 366 с.

10. Пушкін А. А. Гражданское право : ученик / А. А. Пушкін. – К. : Вища шк., 1977. – Т. I. – 456 с.

11. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / Г. А. Свердлык. – Красноярск, 1985. – 480 с.

12. Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права / В. М. Семенов // Сб. учен. тр. – Свердловск, 1964. – Вып. 2. – С. 179–239.

13. Суханов Е. А. Гражданское право / Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 1994. – Т. I. – 376 с.

14. Цивільне процесуальне право України : підручник / за ред. В. В. Комарова – Х. : Право, 1999. – 590 с.

15. Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1960. – № 3. – С. 78–83.

16. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Шутенко. – Х., 2003. – 19 с.

Жушман М. В. Принципы гражданского судопроизводства и правосудия.

Рассмотрены и исследованы основные принципы гражданского процессуального права (судопроизводства и правосудия), их влияние и значение в осуществлении правосудия и судопроизводства.

Ключевые слова: ГПК – Гражданско-процессуальный кодекс, ХК – Хозяйственный кодекс, ГК – Гражданский кодекс, КС – Конституционный Суд, КАСУ – Кодекс административного судопроизводства Украины, Суд ЕС – Суд Европейского Союза, ЕС – Европейский Союз.

Zhushman M. V. Principles of civil procedure and justice.

The basic principles of civil procedural law (proceedings in civil causes and justice), their influence and importance in the administration of justice and judicial proceedings were examined and studied

Key words: CCP – Code of Civil Procedure, EC – The Economic Code, CC – the Civil Code, The CC – The Constitutional Court, CALP – the Code of Administrative Legal Procedure of Ukraine, The ECJ – Court of the European Union, the EU – the European Union.